

ФРАЗЕОЛОШКА ЈЕДИНИЦА КАО СРЕДСТВО КОНЦИЗНОГ ИЗРАЗА

СТОЈАН ВРЉИЋ

Педагошка академија Мостар

Прегледни рад

Примљен: 20. марта 1990.

Прихваћен: 9. априла 1990.

У овоме раду разматрају се фразеолошке јединице као чврсте везе ријечи. Намјера аутора није да даде једну опћеприхваћену и опћепознату дефиницију фразеолошке јединице, него да покаже како гледа на ријеч /или лексем/ у поређењу с морфемом. Сваки морфем састоји се из фонема а свака ријеч из морфема. Фразеолошке јединице су састављене из ријечи.

Наведено проматрање вршено је паралелно на сх/хс. и њемачком језику на примјерима из књижевног опуса Иве Андрића.

Познато је да су фраземи чврсте везе ријечи, устаљени скупови ријечи или »окамењени« скупови ријечи код којих семантичка монолитност превладава над структурном раздјелиивошћу њихових саставних елемената. Значење фразема није једнако суми значења његових компонента због чега он функционира као еквивалент поједине ријечи. Значење фразема није ништа друго него значење једног одговарајућег лексема: једног глагола, једне именице итд. Само што носилац значења у одређеном фразему није једна ријеч, него једна цијела група ријечи. Како се фразем састоји од више ријечи а лексем само од једне, у чврстој вези налазимо исту масу значења /која иначе припада једној ријечи/ раздијељену на више ријечи. Ако се фразем састоји, на примјер, од три ријечи /рецимо да је то фразем »на своју руку«, онда на сваку ријеч отпада 1/3 укупног значења. Тако код фразема претеже, у поређењу с лексемом, форма насупрот садржаја. Како је слушалац навикао да по ријечи добива 3/3 значења, а не 1/3, постоји могућност да на властиту иницијативу допуни додатно значење. У овоме је садржана нарав фразеолошке појаве у језику из чега можемо извести закључак који ће уједно бити и правило: слушалац или читалац допуњава садржај фразема значењем из »властитог репертоара«. Да се с овом допуном не претјера и не оде у крајност, помаже нам контекст.

Интерјезично разумијевање фразеолошких јединица води флексибилности која омогућава исправнију процјену фразеолошке појаве у језику:

сх/хс: продавати зјаке

њемачки: Maulaffen feilhalten

/Petermann-Rittgasser, 1983/

Наведени фраземи творе непрекинуту семантичку цјелину. Наравно, поједине компоненте /тј. лексеме/ можемо разликовати, али им се појединачно не може јасно одредити значење које би се лако могло довести у везу са значењем цијелог фразема. Цјелокупно значење једног фразема јест пренесено значење. Па и поред тога, пренесеног значења као основног значења, поједини фраземи могу имати и значење које произлази из слободног реда ријечи. То је слободно или »дословно« /слово—ријеч/ значење /Häusermann, 1977, 20/. Оно се добива аналитичким путем већ постојећих компонената. Тако, на примјер, навикли смо да фраземе:

cx/xс: чистити испред своје куће /пред својом кућом/
бацити копље у трње

њемачки: vor seiner eigenen Tür kehren
die Flinte ins Korn werfen

/Менаџ—Кљајић, 1988/

разумијемо у њиховом пренесеном значењу. Али исто тако можемо мислити на жену која мете пред својом кућом и копље бачено у трње. Међутим, чим се појави пренесено значење: бавити се својим послови-ма или бити критичан према себи; и предати се или напустити/прекинути рад на чему, — појављује се и фразем одређене структуре. Можемо рећи да једна иста реченица /R₁/ у двјема говорним ситуацијама /S₁ и S₂/ има двије комуникативне функције /F₁ и F₂/:

R₁S₁ ————— F₁
R₁S₂ ————— F₂

Фраземи као:

cx/xс: француски кревет
слијепи путник
златна књига

њемачки: das französische Bett
der blinde Passagier
das goldene Buch

/Häusermann, 1977, 22/

обично су познати под називом *фразеолошке свезе* а зову се и семантички дјеливи. По једна компонента наведених фразема наступа увијек у очекиваном значењу /кревет, путник, књига/. Овом комплексу посебно обиљежје даје адјектив /француски, слијепи, златна/. Пренесено значење се јавља у сингулару. Одговарајући лексем не долази нигдје изван ове свезе у истом значењу. Само из ових разлога овакве примјере убрајамо у фразеолошке свезе.

У нашем језику као и у њемачком /Häusermann, 1977, 23/ налазимо релативно мало фразеолошких свеза. Чешће се специфично значење једне ријечи »лексикализира«. То значи да дата ријеч ступа у комбинацију с другим ријечима. Тако је у примјеру фразема »хладни рат« — »der kalte Krieg« гдје се, захваљујући тајновитости ријечи »хладни« овај примјер јавља као фразеолошка свеза. Међутим, »kalt« долази и у другим изразима и задржава исто значење: њем. die kalte Progression, der kalte Preisaufschlag, die kalte Inflation; ср/хс. хладна атмосфера, хладни односи... Као што видимо, из неких ријечи, тј. њиховог основног значења могу се различитим чврстим везама развијати значења имплиците садржана у самој ријечи. Овдје не мислимо на пренесена значења првог ступња каква има, на примјер, ријеч нос: нос као предњи дио брода, нос као осјетило њуха итд.

Ма колико да су фразеолошке јединице као сталне везе ријечи несхватљиве с гледишта сувремених језичних односа, ми их ипак посматрамо, уважавајући чињеницу да су сви фраземи језик — а то значи да увијек полазимо од првог значења као њихове најважније ознаке. Стога ће нас интересирати како на основи мотивираности морамо модифицирати нашу основну представу о фраземима.

Као прво, код свих језичних знакова морамо разликовати денотативно од конотативног значења. Квалифицирано значење ријечи, тј. денотативно значење, настаје на основи материјализирања једног апстрактног процеса иза чега слиједи подјела на појмове. Значење је тако комплекс односа језичних знакова према појмовима и према знаковима за сусједне појмове. Примјери за денотативно значење јесу лексеми: рука, тека итд. Овдје се убрајају и изрази као као: сабрана дјела, средње године итд. Сликовита употреба језичних јединица настаје на други начин: кроз својеврсну трансформацију знакова и њихових комбинаторичких структура које су већ створене на описани начин. Оваквој творби конотативних знакова стоји у основи потреба да се језиком произведу други садржаји, и то такви који немају основне подлоге за апстракцију, него се жели приказати однос говорника према њима. Тако настају емоционални, афективни, модални и други моменти изражавања. Ради се о секундарним, субјективним функцијама. Оне усмјеравају значење лексема: љубре /бесмислица/ — Mist /Unsinn/ и фразема: на своју руку /учинити, урадити нешто/ — auf eigene Faust /etwas unternehmen/. Субјективни садржај добивају ове јединице у процесу говора као »прагматични елементи значења«. У овоме се ријечи и фраземи не разликују.

Ако дакле опће значење фразема разумијемо као значење неког лексема, ако поједине компоненте чврсте везе немају никакву синонимију, морамо прихватити мишљење да је њихово значење у говорном ланцу још специфичније, више него што је то случај код сваког лексема. Само у појединим случајевима може се са сигурношћу описати правац значења. У опћој теорији није могуће точно рећи шта једна фразеолошка јединица значи. Овај парадокс логичног слиједа мисли бит ће гласнији ако претпоставимо да је еквиваленција значења фразеолошких јединица и ријечи

искључена; најмања реализација значења фразема јача је од реализације значења лексема. Сваки говорник, односно сваки лингвист има увијек нове асоцијације код исте фразеолошке јединице. Свака нова ситуација доноси нешто ново у значењу фразема. Свака нова говорна ситуација допуњава значење и дефинира фразеолошку јединицу. Тако се може догодити да чврста веза ријечи »на своју руку« у њемачком има пет пријеводних варијанти¹. Баш као што се исти непролазни изворници морају увијек изнова преводити /Катић, 1986, 266/.

Ступањ по којем се чврсте везе ријечи удаљавају од значења у слободном реду ријечи зовемо идиоматичност. Насупрот фразеолошких свеза као најближих слободном реду ријечи, стоје фраземи који у основи имају посебно подложну слику спојену са значењем израза. Такве чврсте везе имају потмуо наговјештај мотивираности и семантичке дјеливости а зовемо их *фразеолошке сраслице*². На примјер:

сх/хс: гдје је Бог рекао лаку ноћ

у том грму лежи зец

њемачки: wo sich Fuchs und Hase gute Nacht sagen
da liegt der Hund begraben

/Менац—Кљајић, 1988/

У процесу идентификације фразеолошких јединица у тексту важну улогу има и макроконтат; он је сигуран индикатор постојања фразема. Због тога неки знанственици /Тагиев, 1966/ не врше класификацију на основи односа унутар фразема, пренесеног значења или чврстог контекста, него помоћу његових вањских односа /што је ипак секундарна класификација/. На основи макроконтекста можемо закључити да ли је »у игри« значење ријечи и или фразеолошко значење. Такав је слиједећи примјер:

а/ Кочијаш је коњима попустио узде.

б/ Власт је сељацима попустила узде.

¹ ... онако... на своју руку... /Травничка хроника, 390/ — ... so etwa wie... auf eigene Faust... /Wesire und Konsuln, 294/;

... али је био на своју руку... /Чаша, 150/ — ... aber er war irgendwie ein Eigenbrötler... /Das Glas, 169/;

... овај Љолџо, човјек на своју руку... /Исповијед, 37/ — ... dieser Ljoljo ein Mann von geringem Verantwortungsgefühl... /Die Beichte, 102/;

... он је већ као шегрт у једној галантеријској радњи почео да тргује на своју руку... /Госпођица, 62/ — ... schon als Lehrling in einer Galanterie — warenhandlung hatte Rafo auf eigene Rechnung Geschäfte zu machen... /Das Fräulein, 76/;

... али је старији Лука на своју руку... /Сан и јава Под грабићем, 169/ — Der ältere, Luka, war etwas eigen... /Traum und Wirklichkeit, 329/

² Немамо конкретног помоћног средства које би нам помогло да одредимо гдје немотивираност престаје, а гдје мотивираност почиње. Због тога сматрамо оправданим да се од фразеолошких цјелина и фразеолошких сраслица направи једна група.

»попустити узде« из примјера »а« има значење слободног реда ријечи јер задржава своје првотно, непренесено значење, једнако зброју значења појединих дијелова — а из примјера »б« фразеолошко значење, и то зато што се примјер »а« односи на животиње а примјер »б« на људе. Из овога закључујемо да је макроконтекст сигуран знак постојања фразема.

Макроконтекст нам помаже да фраземе посматрамо, не како се једноставно очекује као појаве које се морају посматрати на разини реченице, него појаве које се могу посматрати на разини ријечи. Једино тако можемо препознати њихово специфично својство. Као што се морфем састоји од фонема, а ријеч од морфема тако се и фразеолошка јединица састоји од ријечи. Фразем дакле одговара лексему. Умјесто од морфема он се састоји од читавих лексема или веза лексема. При том он има посебне синтактичке и семантичке карактеристике. У комбинацији с другим лексемима или везама лексема јавља се у много ограниченијем оквиру. На примјер:

запаприти	чорбу
запржити	
осолити	

/Менац—Кљајић, 1988/

Ни један од три наведена глагола /запаприти, запржити, осолити/ не може формирати нов фразем истог значења уз неку другу именицу тога семантичког круга /нпр. »осолити јуху«/. Такви су скупови могући али на разини слободних веза без пренесеног значења. Слиједећи фразем из њемачког језика има овакву структуру, еластичну у својој затворености:

nicht	alle	Töne auf der Zither auf der Flöte auf dem Kasten auf dem Christbaum nebeneinander in der Reihe im Koffer Tassen im Schrank	haben
-------	------	---	-------

/Häusermann, 1977, 94/

Они фраземи који се из сх/хс. преводе у њемачки на разини ријечи тј. *нижој разини* /како се најчешће преводе фразеолошке свезе/³

³ Према Р. Катичићу употребљавам »пријевод на нижој разини« и »пријевод на вишој разини« /Катичић, 1986/

обично могу имати у тексту пријевода /као и у оригиналу/ непренесено значење што се понекад јавља као надомјестак изосталом разумијевању пренесеног значења насталог због различитости културног и повијесног наслеђа. А богатство пјесничког језика изравно се очитује у вишезначности ријечи.

Слиједећа размишљања о фразеолошкој семантици требају проићи из разматрања језичне грађе одабране из књижевноумјетничких текстова Иве Андрића. Посебно ћемо нашу пажњу обратити на то колико фразеолошке јединице пренесене из једног језика у други чувају »самосталан семантички зачин«.

/1/

А ако се нађе неки газда
штедиша и кућеник, без
икакве страсти, то је
редовно неки дошљак;
али вишеградска вода и ваздух
су такви да се већ његова деца
рађају отворене руке и
раширених прста.

/На Дрини ћуприја, 19/

Findet sich wirklich ein sparsamer
und häuslicher Bürger ohne jegliche
Leidenschaft, dann ist es gewöhnlich
ein Zugewanderter; aber das Wische-
grader Wasser und die Luft sind so
beschaffen, daß schon seine Kinder
mit offenen Händen und gespreiz-
ten Fingern geboren ...

/Die Brücke über die Drina, 13/

Наведени примјер доноси нам регионално обојен фразем /родити се отворене руке и раширених прста/ који се може разумјети /тек/ из макроконтекста; говорећи о Вишеграду и Вишеграђанима Андрић је напоменуо како су то лакомислени људи, склони уживањима и »брзи на трошак«. Тако се овај фразем јавља као својеврстан сажетак већ реченог. Ријеч је о фразеолошкој јединици у којој граматичке замјене /алтернација глагола несвршеног и свршеног вида: рађати—родити/ не уносе семантичких промјена.

Макроконтекст омогућује и њемачком читаоцу прихватање истакнутог дијела текста као чврсте везе ријечи, а дослован пријевод му омогућује разумијевање на разини слободног реда ријечи.

/2/

Младић је мимо све Гаоне
имао неки луд ветар у глави ...

/На Дрини ћуприја, 183/

Der junge Bursche hatte, anders
als alle Gaons, einen »Vogel«
im Kopfe ...

/Die Brücke über Die Drina, 149/

Фраземи »имати луд вјетар у глави« и »имати буице у глави« стоје у интрајезичном парафрастичном односу. /Преводити се може и унутар једног језика само ако се нађу различити језични знаци који се остварују у истој ситуацији!/ У односу на њемачки пријевод налазе

се у интерјезичном парафрастичном односу. И у њемачком је нарав ове фразеолошке јединице иста: у чврстој вези ријечи могуће су ограничене замјене; поред »Vogel im Kopf haben« имамо и »Raupen im Kopf haben« /Petermann-Rittgasser, 1980/.

/3/

»Сједи, сједи миран« стишава га жена, играјући својим белим рукама, које миришу, сасвим близу, пред његовим лицем »сједи, за тебе ја нађем од тица млијеко...«
/На Дрини ћуприја, 221/

»Setz dich, setz dich«, beruhigt ihn die Frau und bewegt ihre weißen, duftenden Hände dicht vor seinem Gesicht, »setzt dich, für dich hole ich die Sterne vom Himmel...«
/Die Brücke über die Drina, 181/

Налазимо и такве фраземе који су слични по структури и значењу, али су с различитим ријечима које вјероватно потјечу из различитих крајева. Такви су фраземи: наћи од тица млијеко — скинути звијезде с неба. Или: расти у хампамуку — расти у свили и кадифи:

/4/

»Безбели, к'о да сам у хампамуку растао...«
/Шала у Самсарином хану, 132/

»Als ob ich wohl in Samt und Seide aufgewachsen wäre...«
/Der Spaß in der Herberge, 150/

У оваквим примјерима преводилац бира ону фразеолошку јединицу која је ближа његову културном околишту.

Ево још неколико примјера у којима су језична и културна сродност омогућили да се преведу на нижој разини:

/5/

Сад је кућа у мојим рукама...
/Госпођица, 37/

Jetzt ist das Haus in meinen Händen...
/Das Fräulein, 44/

/6/

Зар не видите да овај с бријегача учи са пола срца.
/На Дрини ћуприја, 91/

Seht ihr dann nicht, daß der vom Berge nur mit halbem Herzen betet.
/Die Brücke über die Drina, 74/

/7/

Швански су лагуми на дугу фиџиљу!
/На Дрини ћуприја, 188/

Die schwäbischen Minen haben eine lange Zündschnur!
/Die Brücke über die Drina, 152/

- /8/
... и да му, као мајка детету,
помогне »да стане на своје но-
ге«.
/Госпођица, 168—169/
... und ihm wie eine Mutter helfen
durfte, »auf eigenen Beine zu stehen«.
/Das Fräulein, 220/
/9/
Пас лаје а караване пролазе...
/Травничка хроника, 39/
Hunde bellen, die Karawane zieht wei-
ter...
/Wesire und Konsuln, 29/
/10/
И још нешто: нека се нико не
закалања за своју вјеру.
/Омерпаша Латас, 33/
Noch eins: Es möge sich keiner hinter
seinen Glauben stecken.
/Omer-Pascha Latas, 36/
/11/
... да је њихово свршено, да
је »турска свијећа догорјела«...
/На Дрини ћуприја, 269/
... daß ihre Zeit vorüber, daß »das
türkische Licht ausgebrannt« sei...
/Die Brücke über die Drina, 221/
/12/
Осетио сам их као ствари за
себе, као прве појаве мени не-
познатог, великог, узбудљивог,
страшног света у ком се носи
кожа на пазар...
/Деца, 51/
Ich empfand beides als Dinge für sich
wie die ersten Erscheinungen einer mir
unbekannten großen, aufgeregten und
fürchterlichen Welt, in der man die
Haut zu Markte trägt...
/Die Kinder, 248/

Везе међу ријечима у овој групи примјера преведених на нижој разини устаљене су, али им је значење јасно иако су оне и ту неслободне. Творба ових фразеолошких јединица у складу је с живим језичним моделима. Разлика од слободног скупа само је у томе што се потпорна ријеч употребљава у неслободном, фразеолошки везаном значењу које се реализира само у споју с одређеним лексичким јединицама. Тако се каже »учити/молити с пола срца« /mit halbem Herzen beten/ и »радити с пола снаге« али не и »пјевати с пола гласа«.

Специфична слика која лежи у основи сваког фразема очувана је пријеводом на нижој разини и у њемачком језику.

Фразеолошке сраслице преводе се на вишим разинама на којима се напушта свака стега реченице, каква је у изворнику, а преласком

на разину одломка добива се све прихватљивији пријевод. У оваквом пријеводу додају се и такви садржаји каквих у оригиналу нема а потребни су за цјеловитије разумијевање изворника. На примјер:

/13/

»Ви мећете кола пред руду«
викао је Херак анализирају-
ћи Стиковићев чланак.
/На Дрини ћуприја, 293/

»Ihr zäumt das Pferd von hinten auf«,
schrie Herak, während er Stikowitscha
Artikel zerpfückte.
/Die Brücke über die Drina, 239/

Пријеводни еквивалент доноси фразеолошку јединицу сличне структуре, али с компонентама нове семантичке вриједности што ствара нову, посебно подложну слику, али слику која је спојена са истим значењем као и у изворнику.

И у слиједећем примјеру текст пријевода доноси нову слику као елемент пренесеног значења:

/14/

Али што кажу, магарцу је море
до кољена.
/Чаша, 152/

...aber wie man es sagt: Wenn dem
Esel zu Wohl ist, geht er aufs Eis tan-
zen.
/Das Glas, 171/

Понекад у тексту пријевода налазимо одступања од изворника, а разлог је веома суптилно Андрићево казивање:

/15/

Јесте, овдје те чека крива бо-
санска бразда и фратарска мука
и сиротињски бир и тешка служ-
ба, а с друге стране може бити,
колај и сва љепота.
/Чаша, 153/

Ja, hier erwarten dich nur
der bosnische Acker und die
Mönchsgual, armseliges Essen und
dein schwerer Dienst. Dort draußen
mag ja alles leicht und schön sein ...
/Das Glas, 172/

Иако »босанска бразда« може настати спонтаним слагањем рије-
чи, она се употребљава и као фразеолошка јединица. Аналошки фра-
зеолошкој свези »прва бразда« /Матешкић, 1982/, употребљава се и »кри-
ва босанска бразда«. У наведеном контексту »крива босанска бразда«
престаје бити слободан ред ријечи и постаје фразем⁴; дакле, то више
није обична њива /Acker/, него постаје оно што је и »крива Дрина«
/Матешкић, 1982/.

⁴ Чим је на папиру, ријеч представља и за писца и за читаоца мали
»ребус«. Усп. Губерина, 1938, 115.

Проматрање функције језика на разини фразеолошких јединица показује да не можемо увијек, како очекујемо, препознати одређени облик и његово значење. Фраземи се јављају као подсистем језика, као креативност људског духа изражена у тежњи за новим облицима и новим значењима.

PHRASEOLOGISCHE EINHEITEN ALS MITTEL DES KONZISEN AUSDRUCKS

Zusammenfassung

Die Betrachtung der Sprachfunktionen auf der Ebene der phraseologischen Einheiten zeigt uns, daß es nicht immer so sein kann, wie wir erwarten, daß wir eine bestimmte Form und deren Bedeutung erkennen. Phrasen erscheinen als Sprach-untersysteme, als Kreativität es menschlichen Geistes ausgedrückt in der Neigung zu neuen Formen und neuen Bedeutungen.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Сабрана дјела Иве Андрића, Сарајево, 1976.
Die Brücke über die Drina, im Verlag Ullstein GmbH, Frankfurt/M — Berlin — Wien, aus dem Serbischen von Ernst E. Jonas;
Wesire und Konsuln, Deutscher Taschenbuch Verlag GmbH — Co. KG, München, 1978, aus dem Serbokroatischen übersetzt von Hans Thurn;
Das Fräulein, Carl Hanser Verlag, München, 1980, aus dem Serbokroatischen übersetzt von Edmund Schneeweis;
Omer-Pascha Latas, Carl Hanser Verlag, München, 1980, aus dem Serbokroatischen übersetzt von Werner Creutziger;
Sämtliche Erzählungen: Der Elefant des Wesirs, Carl Hanser Verlag, München, 1963 */Der Spaß in der Herberge*, übersetzt von Werner Creutziger, *Das Glas*, übersetzt von Milo Dor und Reinhard Federmann/;
Sämtliche Erzählungen: Im Streit mit der Welt, Carl Hanser Verlag, München, 1963 */Die Kinder*, übersetzt von Miodrag Vukić und Hermann Piwitt/;
Губерина, Петар: *Говорни језик и писани језик*, Хрватски језик, бр. 6/7, Загреб, 1938, 115;
Häusermann, Jürg: *Phraseologie*, Hauptprobleme der deutschen Phraseologie auf der Basis sowjetischer Forschungsergebnisse, Linguistischen Arbeiten 47, Tübingen, 1977;
Катић, Радослав: *Нови језикословни огледи /Језикословни записи о преводу/*, Загреб, 1986;
Матешин, Јосип: *Фразеолошки рјечник хрватскога или српскога језика*, Загреб, 1982;
Менац Антица — Кљајић Јасенка: *Хрватско-српско-њемачки фразеолошки рјечник*, Загреб, 1988;
Тагиев, М. Т.: *Глагольная фразеология современного русского языка, Опыт исследования фразеологических единиц, по окружению*, Баку, 1966.
Petermann, Jürgen — Rittgasser, Stefan: *Kleines Wörterbuch der kroatisch-serbischen idiomatischen Redewendungen mit deutschen Entsprechungen*, Max Hueber Verlag München, 1980.